

guste laialdaste teadmiste järele oli vajadus ühe pulma või matuse õigeks – selle sõna ühiskondlikus tähenduses – korraldamiseks, mis sobis ühiskonna väärtushinnangutega. Alustades toiduvalmistamise teadusest, jätkates kombe enda üksikute osadega, nagu näiteks laulude ja tantsude oskamine, peale selle sugulussuhete täpne hindamine, sest sellel, nagu nägime, on väga tähtis roll näiteks laua ääres istumise järjekorra määramisel.

Kõiki neid tillukesi üksikasju võib mõista kui kultuuriterviku all-süsteeme, üksikud nähtused muutuvad tõeliselt mõistetavaks alles seostes.

Vaadates erinevaid kultuurinähtusi kui süsteemi, toob modernne etnosemiotilise nägemusega rahvateadus uut selles, et on tunneta-nud: nähtusterühmad on üksteisega tihedates laenusuhetes. Üksikud elemendid ja nähtused seletavad üksteist omavaheliste seoste kaudu.

Traditsiooniline uskumussüsteem toimis ehk just sellepärast nii mõjusalt, et andis igale väiksemalegi elus ette tulevale sündmusele ettemääratud toimimisprogrammi, aitas üksikisikut valmis otsustamismallidega. Järgmises osas toome selle kohta mõned näited, sest see eeskuju võib aidata mõista argikäitumist, eelarvamustega koormatud argipäevi üldiselt.

Uskumuste toimimine

Uskumussüsteemide uurijate arvates on uskumuste mitmesuguste iseloomustajate hulgas üks tähtsaimaid igapäevase ühiskondliku toimimise mehhanismide äratundmises asjaolu, et uskumused on lahutamatud teatavate toimingute reast, nad justkui suunavad neid, korraldavad üksikisiku käitumist (Parsons & Shils 1962: 169).

Uskumused käivitavad toimingu koguni kahes tähenduses. Ühte tüüpi aktsioon toimib ainult keelelisel tasandil, kui tekitame tekste, mis on mõeldud just uskumussisu edasiandmiseks. Näiteks kui rahvapärimuse koguja palvel räägitakse teadjast (šamaanist) või *lidércist* kõnelevaid lugusid.

Musta kana muna tuleb kanda kolm nädalat kaenla all. Kui sellest tibu välja koorub, see on lidérc. Kes ta välja haudus, see mees või naine mida iganes soovib, kõike toob. Kui haudujaks oli naine, tuleb kukk, kui mees, siis kana. Nad elavad nii nagu mees ja naine. Kukk magab naisega. Temast ei ole võimalik vabaneda. Rööparaudu tuleb lasta tal vedada, siis laseb jalga. Lumega too-gu Bodrogilt vett, pangu kõie sisse liiva, kotti valgust (kogutud Vilmos Diószegi poolt, 1962. Borsod-Abaúj-Zempléni maakond).

Lidérc heidab magaja rinnale. Sel ajal ei saa magaja ei rääkida ega liigutada. Selle vastu pannakse voodi nelja nurka üheksa küüslauguküünt (Berze & Nagy 1940 III: 340. Gödreszentmárton, Baranya maakond).

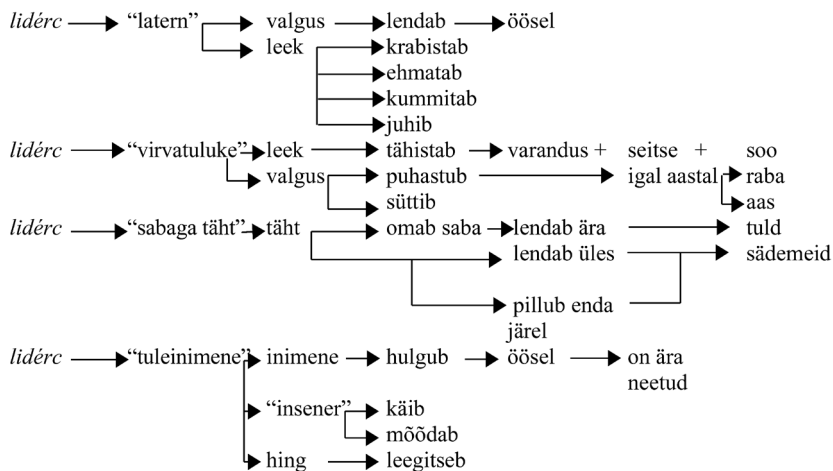
Lidérc näitab, et seal on varandus. Iga seitsme aasta tagant puhastub. Ilmub leegi kujul” (omakogutu, Tiszafüred, Szolnoki maakond).

Lidérc tavatseb korstna kaudu naiste juures käia. Sest see oli selline, nagu üks täht. Sest minagi nägin ühte, kui ma veel koolialine olin. Kord nägin, rohkem mitte. Selline täht oli, ja pika sabaga. Selliste litsakate naiste juures käis. Sellele siis viis kõike, tähendab, tegi rikkaks (kogutud Vilmos Diószegi poolt, 1961. Gyúró, Fejéri maakond).

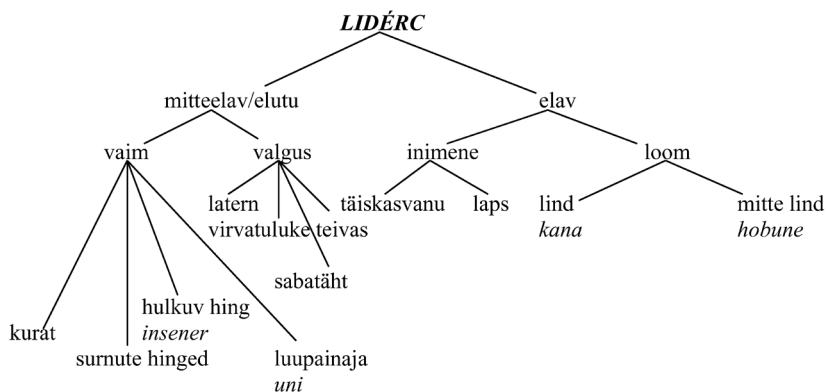
Lidérc on selline valgus, mis inimest ehmatab, öösel valgustab heledasti, kui läheb, pillub tuld (omakogutu, 1968. Gyimesközé-plok, Lunca de Sus, Rumeenia).

Lidérc käib metsasalus veepinnal, tal on pikad jalad ja ta valgustab (Magyar Néphit Topográfia 1967. Ordacsehi, Somogyi maakond).

Tekstide analüüsi järel on võimalik üles märkida *lidérci* üksikutest vormidest kõnelevate tekstide elemendivara.

Kui sõelume ülaltoodud tekstidest välja uskumussüsteemi seisukohalt tähtsad elemendid ja kirjutame need võimalike kokkupuutepunktide korra järgi üksteise kõrvale, siis saame ungari *lidérci* uskumusringi semantilise mudeli:

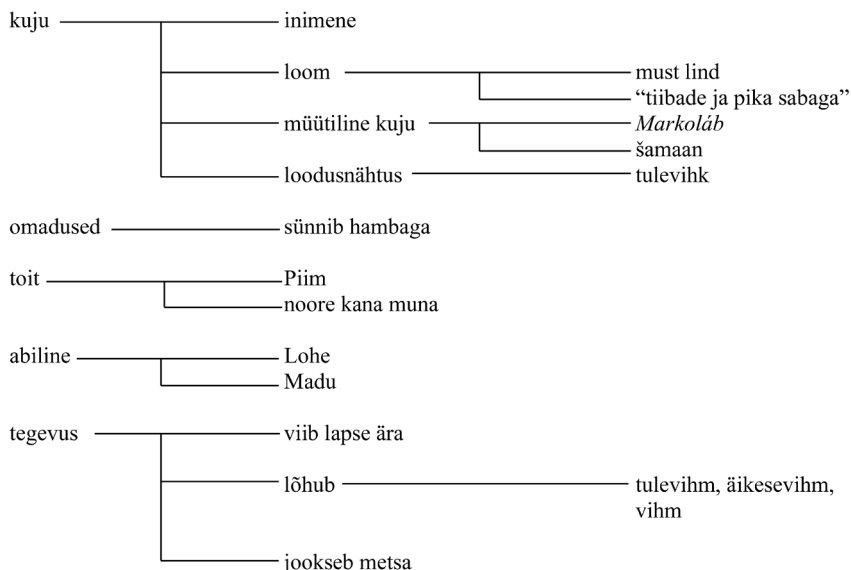

Selle lihtsa mudeli põhjal võib näha, kui mitmel kujul võib "ilmuda" ungari rahvausundis *lidérciks* nimetatud olend (nii näiteks inimese

või looma, valgusnähtuse või mingi määratlemata vaimu kujul).

Sellest hargnevast joonisest võib välja lugeda, millised elemendid milliste teiste elementidega peavad seostuma, selleks et tekiks "õigesti" sõnastatud *lidércilood*. Põhimõtteliselt näeme ühtainust sõnatähenduspuud, see aga kannab endas lühemate ja pikemate uskumusmuistendite tekstide tekitamise võimalusi. Näivald kontsentreerib üksainus sõna endasse pika teksti, elemendid ja ka genereerimisreeglid.

Ülaltoodud näidete abil võib jälgida kultuuritekstide omadust, mille kohaselt kasutada olevast elemendivarast – kuigi see pole loomulikult lõputu – võib individid vabalt valida. Peale selle valib ta vabalt keelelise formeerimise võimaluste hulgast oma isiksusele ja võimetele kõige paremini vastava. Peame esile tõstma valiku fakti, õigemini selle võimalust, ja see pole sugugi ainult stiiliküsimus, vaid kultuuri omadus kindlustada süsteemi sees võrdse väärtusega elementide (paradigmade) vahel valikuvõimalus individile. Semantilise skeemi võib valmistada uskumussüsteemi igast elemendist. Tsiteerime *garabonciási* kirjeldust Zoltán Fejősi uurimusest (üksikasjalikku tekstianalüüsi käiku vt Hoppál 1969):

Uskumused selle sõna tõelises tähenduses käivitavad üksikisiku tegutsemise. Uus näide on igapäevaste uskumuste ringist, selle sees aga teine tähtsa teadmisteringi, rahva ravivõtetega seotud uskumuste hulgast. Valisime järgmise teksti vana külaelu võimalikult tavalise nähtuse: väikelapse ootamatu haiguse põhjuseks arvatava *ärasõnumise* (Fejös 1981: 97) ja söevee valmistamise uskumusteringist.

Tegime ka söevett ja ma korjasin rohtu. Ugaril on selline rohi. Nii kõrge, ja selle tipus on selline ümmargune tutike, selline torkiv. Kui käisin Ugaril, veel läksingi seda otsima, leidsin ka, tõmbasin välja. Kui väike laps oli ära kaetatud, keetsin selle ära. Enne päikesetõusu tõin kolmest kaevust vett, veel enne päikesetõusu keetsin selle ära, enne päikesetõusu vannitasin last ühe korra. Teist korda vannitasin lõuna ajal kell kaksteist, kolmandat korda, kui päike hakkas looja minema, aga oli veel taevas. Ja see oli tõepoolest tõsi, et aitas (omakogutu 1973. Varsány, Nógrádi maakond).

Seda kolmekordset vannitamist rääkis veel vähemalt kümme naist täpselt samamoodi ühes Nógrádi maakonna külas, kus selle üles märkisime. Muude allikatega võrreldes võib seda pidada seal üldiseks käitumismalliks, sest mitte ainult vanemad inimesed, vaid ka noorema põlvkonna liikmed oskasid peaaegu eranditult jutustada ära sellega seotud uskumused. Tõenäoliselt elas ja elab tänapäevalgi kogukonna teadvuses programm selle kohta, kuidas peab neid toiminguid määratud järjekorras tegema selleks, et tekiks kaetamise⁸ vastane ravivõte.

Vaadakem üht teist näidet, ning alustagem ühe saja aasta taguse lisateate tsiteerimisega. Et János Erdélyi veetis oma lapsepõlve Zempléni maakonnas, võttis sealsest rahvausundist ainese oma luuleteose *Hääl hauast* ühe episoodi jaoks (Erdélyi 1844: 140). Selles kuuleb sangar Opos surnuaiast mööda minnes nuttu, läheb vaatama, ning hauast kõnetab teda ristimata laps, kelle ta ema on tapnud. Sangar ristib lapse, et laps leiaks selle läbi igavese rahu – ristimist tuleb siin mõista sõna-sõnalt, kuna kangelane asetab hauale väikese puuristi.

1973. aastal võtsin ühes Nógrádi maakonna väikses külas vana lambakarjuse jutustatuna lindile järgmise loo:

⁸ Erdélyis (Transilvaanias) öeldakse selle kohta *igízis*.

See on jälle tõsi, selle ma tegin ise läbi. Tulin kodu poole siin kalmistuvalli pidi, pime oli juba. Läbi surnuaia läks üks jalgte, mööda seda olin harjunud käima. Kuulsin, et surnuaial on kuulda lapsenuttu. Lähen sinna, vaatan... nii kui ma läksin haudade vahele... kuulatan... siin nutabki! Maa alt võis kuulda, et nutab! Vaatan tikuga, näen, seal on üks väike hauake, aga juba rohtu kasvanud. Jumal teab, kui mitme aastane see võis juba olla! Mina siis ristasin ta ära – nii üteldakse, et: “Ristin su Jumalale! (Kui oled tüdruk, olgu su nimi Eeva!) Kui poiss, siis olgu su nimi Adam!” – Pärast seda ei kuulnudki ma enam midagi, aga kindel, et see oli lapsenutt. Endise aja inimestelt kuulsin, et need lapsed, kes enneaegu sündisid, ja keda ei ristitud, nutsid iga seitsme aasta tagant (omakogutu 1973. Varsány, Nógrádi maakond).

See lugu on suurepärane näide selle kohta, kuidas töötas uskumussüsteem tegelikkuses, mil moel käivitas üks uskumus terve tegevustere. Pangem sündmused ritta. Elamus hauatagusest häälest kui märk aktiveeris uskumuse. Loo toimumise ajal – 1920. aastatel – läheb kahekümnendates eluaastates noormees läbi surnuaia. Vana aja inimeste uskumuste järgi on surnuaed austatud koht, sest see on surnute riik, külast eraldatud teine maailm – ja eriti kalmistuvall, sest sinna maeti enesetapjaid ja ristimata surnuid. Üks juhuslik kujutelm, pimedus, väsimus või hirm panid liikuma surnuaiaga seotud uskumuste ühe osa. Nendest kaks üksteisest sõltuvat assotsiatiivset uskumusterida on järgnevad: 1. ristimata lapsed nutavad iga seitsme aasta tagant; 2. ristimata lapsed tavatsetakse matta surnuaia-äärsele kraavile. Niisiis, kui on kuulda nuttu kalmistu-äärsest kraavist, võib see olla ainult ristimata laps, siis on kohustuslik toiming, mis tuleb sooritada, järgmine: ristida väike surnu, ja teha seda vastava teksti ütlemisega. Nagu antud uskumusloos, mis mitte ainult ei sõnastanud õige käitumise reegleid, vaid ka selgitas surnute, esivanemate austamise toimingut või keelu tähendust. Uskumus, et surnud käivad koju, määras näiteks ära iga päev korduva toimingut – pesuvee väljavalamise viisi.

Veel üks näide sellest, kuidas võrguna kujutletud uskumussüsteem on justkui laotunud igapäevaelu toimingutele ja reeglistab neid. Piirkonnas, kus elavad palócid, oli tuntud pooleldi paganlik palve, mille lugemise kui toimingut vallandas noorkuu ilmumine kui märk:

*Kui märgati noorkuud, lasti alati põlvili ja öeldi:
 “Noorkuu,⁹ uus kuningas,
 Sind tervitan,
 elava peaga, surnud hingega,
 madonna sõnaga” – seda öeldi kolm korda, ja löödi risti ette
 (omakogutu 1967. Visonta, Hevesi maakond).*

Gyimesvölgyi¹⁰ ungarlased ütlesid kuule palvet nõnda:

*Meid õpetati nii, et tuleb risti ette lüüa, kui keegi näeb noorkuud
 esimest korda taevas:*

Tere päevast Noorkuu, uus kuningas.

Häid kuid.

Headesse kuudesse häid nädalaid.

Headesse nädalatesse häid päevi.

Headesse päevadesse häid tunde.

Headesse tundidesse häid minuteid.

Headesse minutitesse häid hetki!

Risti ette lüüa ja lugeda üks palve (Bosnyák 1982: 73).

Palve on näide sellestki, mismoodi me sõna otseses mõttes talitame sõnadega,¹¹ ja ühtlasi, kuidas toimime nendega uskumuste kaudu. Pealekauba on see näide selle kohta, et ungari rahvausundis ja suulises pärimuses elavad edasi väga arhailised, keskaegsed või veel vanemad paganlikud elemendid, nagu seda oleme võinud tundma õppida Zsuzsanna Erdélyi allikaid avaldavast rahvapäraste palvetekstide kogust (Erdélyi 1961, 1971, 1974). Need on tähtsad faktid kogu ungari folkloori seisukohast, sest see annab märku uskumussüsteemi jõust, mis elas usu ja poeetilise keele topeltseotuses palvetajate huulil ja mälus üle aastasadu. Siin tuleb taas viidata kultuuri paralleelselt toimivatele koodidele, sest palveks kokku pandud käte žesti, põlvitamise keha-hoiaku, voolava rütmiga teksti ja kõige selle taga usu – maailmapildi – märgid ja sümbolid üheskoos on välja kujundanud *palvetamise* kui kultuurilise teksti tüübi.

Koodidena kirjeldatud uskumused toovad esile uskumuste ja käitumise põhilised seosed ning kirjeldavad teatavaid rühmi kõige

⁹ Ungari k ‘uus kuu’ – *tõlk.*

¹⁰ Asub Transilvaanias praeguse Rumeenia aladel – *tõlk.*

¹¹ Modernse keelefilosoofia õpetuse kohaselt on palve mõistatav kui performatiivne kõneakt. Vrd Pléh ja Erdélyi 1961, 1971, 1974.

enam iseloomustavaid käitumismalle. Päris lihtsalt sõnastades on jutt sellest, et inimese maailmapilti ülesehitavad uskumused ja teadmine, mille ta on omandanud igapäevaelus, aitavad tal ümbrusega sobituda.

Tähtis on aga ülaltoodud näidete kinnitusel uuesti esile tõsta, et uskumused liituvad alati mingi toiminguga. Teiste sõnadega: uskumus töötab nagu programm ja reguleerib üksikisiku elu. Selle sõnastas selgesti juba üle saja aasta tagasi Ameerika semiootikaklassik Ch. S. Peirce:

[---] *uskumus töötab meie igatsuste suunajana [---] ja toob meid sellisesse olukorda, et me käitume ainult ühel teataval määratud viisil, kui olukord kätte jõuab. [---]* (Maranda & Kõngas-Maranda 1979: 253 vahendusel).

On fakt, et uurijad on rohkem või vähem üksteisest sõltumatult väitnud ja tõestanud, et uskumus toimib tegutsemist juhtiva ja reguleeriva mehhanismina, see teeb väärtuslikuks kahe ameerika süsteemiurija põhimõttelise määratluse, mille nad sõnastasid oma ühe uurimistöo pealkirjas: “süsteem on süsteemile hea reguleerija ja ka mudel” (Conant & Ross Ashby 1975). Sellest aga järeldub, et uskumussüsteeme tuleb uurida ka sellepärast, et nad kujundavad kultuurilis-ühiskondlikku süsteemi, mis neid kasutab.

Uskumussüsteemi kujundav roll avaldub ka muul moel. Ta ei kujunda mitte üksnes seda, mida kogukond või üksikisik usub, ehk siis mitte ainult uskumuse enda tundmist, vaid annab ka juhiseid, kuidas peab uskuma – see on eriti tähtis omadus religioossete ja poliitiliste uskumuste puhul (Geertz 1966: 29).

Uskumused ja identiteet

Traditsioonilise talupoegliku uskumustemaailma nähtuste varal võib süsteemi toimimist hästi jälgida ka tänapäevases linnakeskkonnas. Üheks selliseks iseloomulikuks valdkonnaks on see, mida on uurinud ameerika sotsiaalsühholoog Milton Rokeach, kes tõi esile uskumuste identiteedikorraldusliku rolli, tõdedes järgmist:

[---] *kesksele alale kuuluvad uskumused, mida me nimetame isiku “primitiivseteks” uskumusteks. Siia kuuluvad kõik füüsilise maailma olemuse kohta käivad uskumused, samuti need, mis käivad minu ja üldistatud teise kohta* (Rokeach 1975: 111).

Etnosemiootika

Mihály Hoppál

<http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/sator/sator7/>

ISBN 978-9949-490-26-4

Tartu 2012

Trükis ilmunud: Mihály Hoppál. Etnosemiootika. SATOR 7.

Tartu 2008

Tõlge: Eda Pomozi

Korrektuur: Nikolay Kuznetsov

Toimetanud: Mare Kõiva, Asta Niinemets

Küljendus: Liisa Vesik

Kujundus: Andres Kuperjanov

HTML: Diana Kahre

Originaal:

Hoppál Mihály *Etnoszemiotika*

Debrecen 1992

Sarjas Sator 2008. a ilmunud eestikeelset trükist toetas Eesti

Kultuurkapital ja Eesti Folkloori Instituut, EKM FO, SF

0030181s08

E-raamatu valmimist toetas: EKRM04-29 Eesti keele,

kultuuri ja folkloori kasutusalade laiendamise ja folkloori

tutvustamine elektroonilistel infokandjatel.

© 2012 EKM Teaduskirjastus & Eesti Folkloori Instituut

EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm